

BOEKBESPREKINGEN

Carolien Bouw & Lia Karsten,
*Stadskinderen. Verschillende generaties over de
dagelijkse strijd om ruimte.* Amsterdam:
Aksant 2004, 211 pp.

Dit boek is een verslag van een onderzoek naar de wijze waarop kinderen in een grote stad gebruik maken van de ruimte. Die stad is in dit geval Amsterdam en het ruimtegebruik spitst zich toe op het buitenspelen. De vragen die aan de orde komen zijn: hoe, wat, waar en met wie spelen kinderen in een grote stad? De schrijvers behandelen deze vragen vanuit een vergelijkend perspectief. In de eerste plaats vergelijken ze in de tijd. Is het spelen veranderd sinds de tijd dat de ouders en grootouders van de huidige kinderen klein waren? In de tweede plaats vergelijken ze verschillende buurten met elkaar. Kinderen spelen immers nooit in 'de stad', maar hun actieradius is altijd beperkt tot een deel van de stad, een min of meer omliggende buurt.

De onderzoeksopzet van het boek weerspiegelt deze vragen. De auteurs hebben drie straten uitgezocht die representatief zijn voor een bepaalde buurt. De Van Breestraat staat model voor een buurt waarin hoogopgeleide, goed verdienende mensen in ruime huizen wonen, de Bankastraat voor een buurt waarin de hoofdmoot van de bewoners bestaat uit immigranten en studenten die op krappe etages wonen, en de Wognumstraat voor een klassiek tuindorp met veel groen waar de gevestigde arbeidsklasse woont in kleine maar goed onderhouden huizen. In elk van deze drie straten hebben zij geteld hoeveel kinderen tot 12 jaar daar wonen, hoe dat aantal zich verhoudt tot de totale bewonerstal van die straat (in elk van de straten ongeveer 14 procent) en tot het aandeel kin-

deren in de wat wijdere buurt. Over die buurten is ook verder allerlei materiaal verzameld, en er is op verschillende speelplekken geobserveerd wat kinderen doen. Maar de kern van het boek bestaat uit de verhalen van kinderen en volwassenen over het spelen vroeger en nu gebaseerd op interviews met kinderen, ouders, ex-buurtgenoten en andere informanten.

Carolien Bouw en Lia Karsten ordenen hun gegevens in hoofdstukken met mooie titels als 'strijd om ruimte', 'strijd om tijd', 'veiligheid en avontuur', 'toezicht en grenzen', waarin steeds een ontwikkeling besloten zit. De eerste trend is de 'verhuiselijking': het buitenspelen is afgenomen in verhouding tot het binnenspelen. Dat geldt niet alleen voor de Van Breestraat, waar de aanwezige kinderen grote huizen tot hun beschikking hebben, met ruime eigen kamers en veel speelgoed, maar ook voor de kinderen in de andere twee buurten. In de Wognumstraat wordt weliswaar meer buiten gespeeld dan in de andere twee straten, maar ook daar is het binnenspelen toegenomen. Want hoewel de huizen er krap bemeten zijn, tolereren ouders toch meer dan vroeger dat hun kinderen het hele huis als speelreïn gebruiken. Dat deze 'verhuiselijking' ook in de Bankastraat is aan te treffen, verpast wel, omdat een veelgehoorde klacht over allochtone kinderen juist is dat ze veel vaker en 's avonds veel langer op straat zijn.

Voor de trend tot binnenspelen worden verschillende verklaringen aangevoerd. In de eerste plaats wonen er in de genoemde straten veel minder kinderen dan vroeger en er zijn dan ook lang niet altijd speelkameerades te vinden. Daarnaast zijn veel interessante speelgelegenheden verdwenen, zo-

als de randen van steden en onbebouwde stukjes grond, en straten met allerlei kleine bedrijfjes en winkeltjes waar altijd wat te doen was. Een derde reden is de onveiligheid. Ouders noemen vooral het drukke verkeer, kinderen zelf praten over de aanwezigheid van 'enge mensen' en 'pestende' kinderen. De auteurs benadrukken echter dat 'onveiligheid' niet louter een objectief gegeven is, maar ook een veranderde houding tegenover kinderen weerspiegelt. Waar ouders vroeger hun kinderen voorhielden dat ze met gevaren moesten omgaan, zijn ze nu vooral bezorgd en proberen ze hun kinderen meer te beschermen: van weerbaar naar kwetsbaar noemen de schrijvers dit.

Een andere tendens is de sterkere structurering van de vrije tijd: kinderen hebben meer vaste, georganiseerde activiteiten zoals clubjes, sportverenigingen en muzikles en leerzame activiteiten. Dit geldt het meest voor de kinderen uit de Van Breestraat, maar ook voor de kinderen in de Bankastraat, waar de moskee en de koranles tot de vaste verplichtingen behoren. In dit opzicht lijkt de Wognumstraat nog het meest op de jaren vijftig: ouders laten hun kinderen vrijer, oefenen minder druk uit hoe hun tijd te besteden en zijn minder gericht op een 'verantwoorde' tijdsbesteding.

Structurering van de vrije tijd gaat samen met meer toezicht van ouders en andere oppassers. Kinderen worden tot op hoge leeftijd naar school gebracht en gehaald, door ouders van en naar de clubs en verenigingen gereden, en ook het spelen op straat gebeurt vaak onder toezicht van een volwassene. Kinderen hebben op die manier veel minder ruimte om zich door de buurt te bewegen zonder dat volwassenen op hen letten. Ook hier weer is die tendens het sterkste in de Van Breestraat, maar ook de kinderen in de Bankastraat lijken nauwelijks aan de controle van volwassenen te ontsnappen.

De vraag met wie kinderen spelen komt aan de orde in het hoofdstuk 'Contacten en scheidslijnen'. Hier introduceren de auteurs de begrippen *bridging* en *bonding* om te laten zien dat de speelcontacten tussen kinderen

van verschillende sociale herkomst, die een brug zouden kunnen slaan tussen groepen, verminderd zijn ten gunste van contacten binnen de eigen groep. Kinderen wonen in relatief sociaal homogene buurten, leven in een netwerk van gelijkgestemden en komen op straat nauwelijks in aanraking met een ander soort kinderen. Dat geldt in de eerste plaats voor de allochtone kinderen uit de Bankastraat. Zij wonen in een buurt met weinig Nederlandse kinderen, spelen daar met vriendjes uit het land van herkomst en gaan bovendien naar zwarte scholen. Iets soortgelijks is het geval voor de kinderen in de Van Breestraat. Ook zij ontmoeten op straat kinderen van dezelfde sociaal-economische groep, hun ouders vervoeren hen naar vriendjes van hun sociaal-homogene school en naar de clubs en verenigingen die eveneens weinig gemengd zijn. Opnieuw is het de Wognumstraat die hierin het meest afwijkt. Daar wonen relatief weinig immigranten tussen een meerderheid van autochtonen, en daar is het spelen meer gemengd. Natuurlijk is sociale scheiding niet nieuw. In de jaren vijftig en zestig waren buurten niet minder sociaal homogeen dan tegenwoordig. Arbeiderskinderen en kinderen uit goede milieus waren altijd van elkaar gescheiden. En verder was in die periode de verdeeldheid tussen de zuilen groot. Het zou interessant zijn om na te gaan of die tegenstellingen toen door de kinderen tijdens het spelen meer werden doorbroken dan nu het geval is.

De verschillende trends zijn volgens Bouw en Karstens te zien in alle drie buurten, zij het in niet even sterke mate. Zoals gezegd kent de Wognumstraat nog het sterkst het speelpatroon uit de jaren vijftig. Een van de opvallendste conclusies is dat ook de kindertijd van allochtone kinderen is verhuiselijk, dat ook hun tijd sterker is gestructureerd en ook zij voortdurend onder toezicht van volwassenen staan. Dit komt niet overeen met het beeld dat bestaat over de grotere vrijheid van allochtone kinderen die de straat tot hun domein rekenen en hun vrije tijd buiten het zicht van volwassenen door-

brenge. De vraag is echter of deze conclusie op basis van dit onderzoek wel getrokken kan worden. Is de Bankastraat wel representatief voor het leven van allochtone kinderen in Amsterdam? De auteurs zeggen zelf al dat de straat minder kinderrijk is dan andere straten in de Indische buurt. En een straat in bijvoorbeeld een van de westelijke tuinsteden, die gedomineerd wordt door allochtonen, zou waarschijnlijk een heel ander beeld hebben opgeleverd. Bovendien is het twijfelachtig of de onderzoekers wel genoeg contact hebben kunnen krijgen met groepen allochtone kinderen en ouders voor wie de bovengenoemde trends niet gelden.

Op een methodologisch probleem van het onderzoek wijzen ook de auteurs zelf. Het boek *Stadskinderen* is een voorbeeld van wat wel 'kinderstudies' wordt genoemd, een specialisatie in de sociale wetenschappen die zich tot doel stelt het leven van kinderen niet vanuit het volwassenperspectief, maar van binnenuit te bestuderen. Maar ook uit dit boek blijkt weer hoe moeilijk het is onderzoek te doen naar de beleavingswereld van kinderen zelf. De interviews met de kinderen zijn minder levendig, uitgebreid, spannend en instructief dan de interviews met de ouders en de andere volwassenen die nadenken over hun eigen jeugd, die het leven van hun kinderen vergelijken met hun eigen leven vroeger en reflecteren over de voor- en nadelen van beide perioden. Voor kinderen is de wereld waarin ze leven vanzelfsprekend en dat maakt dat ze daarover ook weinig te zeggen hebben. De onderzoekers hebben dit trachten te ondervangen door observaties, maar ook die brengen maar heel beperkt het perspectief van de kinderen aan het licht. Gelukkig biedt *Stadskinderen* zoveel inkijkjes in het leven van kinderen op straat dat deze bezwaren ruimschoots overtroffen worden door al het interessants dat in het boek te vinden is.

Ali de Regt

Norbert Elias, *Studies over de Duitsers. Machtsstrijd en habitusontwikkeling in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam: Boom, 2003). Red. M. Schröter; vert. B. Jonker. 606 pp.

Vert. van: *Studien über die Deutschen. Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert* (1989).

Civilisatie en barbaarij. Norbert Elias' studies over de Duitsers

Het is een bekend en tragisch gegeven: Elias' beroemde studie over het civilisatieproces verscheen uitgerekend in 1939 – het jaar dat de Tweede Wereldoorlog uitbrak. Het is dit gegeven dat misschien wel de grootste uitdaging vormt voor Elias' civilisatietheorie: hoe valt te verklaren dat in een ogenschijnlijk beschaafde, modern-industriële samenleving als de Duitse zulke barbaarse en anti-humanistische verschijnselen zich konden voordoen waarbij in bepaalde omstandigheden iedere vorm van beschaving en zelfbeheersing verdween en mensen ongeremd aan het moorden sloegen? Ook Elias zelf schrijft in een persoonlijke noot in dit boek over 'de Duitsers' dat de nazibarbarij, die zich voor zijn ogen voltrok, voor hem als 'iets volledig onverwachts en simpelweg onvoorstelbaars' kwam (p. 46-47, n. 8). In de speciaal voor dit boek geschreven 'Inleiding' stelt hij dan ook dat het hem in deze studies in de kern erom gaat om inzicht te krijgen in ontwikkelingen in de 'nationale habitus' van de Duitsers die de 'decivilisatiegolf' in het Hitler-tijdperk mogelijk hebben gemaakt (7). En zoals te verwachten is van Elias, die graag in grote verbanden denkt, brengt hij deze ontwikkelingen in verband met langdurige processen, in dit geval vooral het – moeilijke en sterk verstoorde – proces van Duitse staatsvorming. Ook hier zien we dus weer dat er, net als in Elias' hoofdwerk uit 1939, een relatie wordt gelegd tussen de *persoonlijke* huishouding van mensen (in dit geval van 'de Duitsers') en de *staats*-huishouding.

Kenmerkend voor de Duitse staatsontwikkeling was dat deze, in vergelijking met

bijvoorbeeld de Franse, Engelse of Hollandse, veel meer breuken vertoonde. Daar waar het staatsvormingsproces in bijvoorbeeld Frankrijk zeer continu en rechtlijnig was en er een sterke centralisatie van het staatsapparaat plaatsvond, was er in het eerste Duitse Rijk (dat bestond tot 1806) sprake van een verval van het centrale gezag, en kwam er na de *Vielstaaterei* pas laat een eenheid tot stand (1871). Symbolisch voor het achterblijven van Duitsland bij Frankrijk, Engeland en Nederland was de Dertig-jarige Oorlog (1618-1648): terwijl de eerst genoemde landen een periode doormaakten van grote culturele creativiteit en toenemende pacificatie, was er in Duitsland sprake van verarming en toenemende verzuivering. De 'catastrofe' van deze oorlog liet volgens Elias 'blijvende sporen in de habitus van de Duitsers' na (p. 13), namelijk het gevoel van onveiligheid, vernedering en twijfel aan de eigenwaarde. Daar kwam nog bij dat door de veelheid en spreiding van de deelgebieden van het Duitse Rijk de Duitsers ook elkaar bevochten. Hierdoor kwam volgens Elias het sterke verlangen op naar een soeverein, een monarch, die een *eenheid* van Duitsland moest maken (428 e.v.). Hitler was de laatste in een rij, die een einde moest maken aan de verdeeldheid van Duitsland, c.q. de Weimarrepubliek. Wat in de diverse delen van dit boek steeds terugkeert is de gedachte dat de rancune en vernedering en het gevoel van minderwaardigheid van Duitsland na 1870 omsloegen in een overdreven nadruk op de eigen grootheid en macht (bijv. 431; 241-42; 282): de Duitsers als *Herrenvolk*. Daarbij lagen werkelijkheid en ideaal (dat in Duitsland absoluut, verheven en onrealistisch was) verder uit elkaar dan in andere landen. Als een rode draad loopt door het boek de gedachte dat veel Duitsers in de eerste helft van de twintigste eeuw weigerden te erkennen dat Duitsland geen grote mogendheid meer was. Zo wordt door Elias het gebrek aan een continue en gelijkmatige staatsontwikkeling van Duitsland in verband gebracht met het idee dat de nationale trots en het collectieve zelfrespect van de Duitsers nooit zo stabiel zijn

geworden als dat van de Fransen en de Britten, die een veel gelijkmatiger proces van staatsvorming doormaakten. Kortom, de Duitse geschiedenis wordt hier gepresenteerd als een *Sonderweg* en als een strijd tegen een 'chronisch gevoel van verval' (481), waarbij alleen absolute meedogenloosheid de tanende macht zou kunnen redden.

Hier zien we de brede blik van de historische socioloog die denkt in processen van eeuwen. En het moet gezegd, de 'nationale habitus' van een volk – want daar gaat het hier om – komt niet uit de lucht vallen en is inderdaad het product van een langdurig proces (waarbij overigens opmerkelijk is hoe gering in dit boek de rol is van religie, c.q. het lutheranisme, dat naar het oordeel van bijvoorbeeld Max Weber een voorwaarde was voor de Duitse 'onderdanen-mentaliteit'). Maar Elias denkt in dit boek vaak in toch wel erg grote lijnen en structuren, en laat zich weinig gelegen liggen aan het vele historische onderzoek en aan de rijkdom van het verleden, dat veel complexer en minder eenduidig is dan hier wordt voorgesteld. Daardoor worden soms al lang bestaande clichés zonder meer bevestigd, en dat komt het boek niet ten goede. Vanwege het gebrek aan ruimte zij hier slechts één voorbeeld genoemd. Een grote rol speelt in deze studies de 'capitulatie' van grote delen van de Duitse burgerij voor de adel na 1870. Daar waar de burgerij in de klassieke periode nog tegenover de adel stond en de adellijke militaire houding en waarden afwees (zie ook het eerste hoofdstuk van Elias' hoofdwerk), raakte de burgerij na 1870 volgens Elias in toenemende mate doordrongen van het militaire ethos en werden adellijke modellen steeds meer overgenomen. Het klassieke burgerlijk idealisme maakte plaats voor een schijnrealisme van de macht. Ook hier gaat het weer om een belangrijke 'habitus'-verandering, die past binnen de gebroken Duitse staatsontwikkeling, en die volgens Elias de 'decivilisatiegolf' tijdens het Derde Rijk begrijpelijker kan maken. Het probleem is echter dat er nogal wat valt in te brengen tegen dit beeld van een 'gefeodaliseerde' Duitse burgerij (zie daar-

voor onder meer het werk van historici als Thomas Nipperdey, David Blackbourn en Geoff Eley). Het beeld is vooral erg eenzijdig. De Duitse burgerij van het Keizerrijk ontwikkelde namelijk ook een vooruitstrevend rechtssysteem en arbeidswetgeving, voerde een duidelijke sociale politiek, protesteerde wel degelijk wanneer de keizer weer eens al te autocratisch en onverantwoordelijk optrad enz. enz. Duitsland ontwikkelde zich vóór 1914 duidelijk in de richting van een moderne samenleving en rechtsstaat, waarin de krachten die naar democratisering en volkssoevereiniteit streefden in 1912 een meerderheid behaalden in de Rijksdag. In het boek van Elias vindt men geen spoor van dit soort relativeringen van de rol van de Duitse burgerij en van de Duitse *Sonderweg* terug – het zou niet goed in zijn theorie hebben gepast.

Toegegeven: een aantal van Elias' studies over de Duitsers is al meer dan veertig jaar oud, en een groot deel van de revisie van de Duitse geschiedenis is van recenter datum (hoewel ook zijn latere stukken niet getuigen van veel interesse in de nieuw verschenen literatuur over de Duitse geschiedenis). Dat de meeste stukken al wat ouder zijn, blijkt ook uit Elias' opvattingen over de Bondsrepubliek, waarin hij niet al te veel vertrouwen blijkt te hebben. Zijn waarnemingen zijn hier sterk bepaald door de onrust van de jaren zestig en vooral door het terrorisme van de RAF in de jaren zeventig – waardoor hij tot de conclusie komt dat er in de Bondsrepubliek sprake is van een 'enorme verbittering en vijandschap die delen van de bevolking voor andere delen voelen' (537). Elias ziet hier een duidelijke continuïteitslijn met eerdere periodes in de 'recente' Duitse geschiedenis. Door deze focus op de spanningen binnen de eigen bevolking en op de continuïteit komen de fundamentele politieke veranderingen die zich na de Tweede Wereldoorlog in de Bondsrepubliek voltrokken, en die juist een grote *breuk* vormden met het verleden, minder sterk tot uiting, zoals de integratie van de Bondsrepubliek in het Westen. Overigens zien we ook in dit boek weer dat Elias hoopte met dit werk een 'missie' te

kunnen vervullen: 'Misschien heeft het een cathartisch effect, als men [...] het verband ziet tussen heden en verleden en een nieuwe toegang tot zichzelf vindt door het begrijpen van de eigen sociale ontwikkeling' (28; vgl. 236, 275 e.v., 410, 539: 'Misschien is het onheil nog te keren' [1977-78]).

Concluderend: in dit boek gaat het centraal om de vraag hoe het lot van het Duitse volk gedurende een eeuwenlang, moeizaam proces van staatsvorming is neergeslagen in de 'habitus' van de onderdanen. Het aantrekkelijke van het werk van Elias is wat mij betreft de verbinding van concrete historische gegevens met sociologische theorieën. Hierdoor weet hij vaak een verrassend perspectief te bieden, met name op het gebied van de relatie tussen persoonlijkheidsstructuren en maatschappelijke processen. In zijn hoofdwerk uit 1939 is dat, als algemene theorie, zeer geslaagd. Maar in dit boek over Duitsland blijven die relaties dikwijls aan de ruime en wel erg algemene kant, waardoor het grote vraagstuk van het ontstaan van de nazibarbarij hier en daar wel in zicht komt (bijvoorbeeld in de interessante gedeelten over de vrijkorpsen tijdens de Weimar-republiek), maar in het algemeen toch grotendeels onopgelost blijft. Met name de zeer brede historische verbanden van eeuwenlange moeizame staatsvorming zijn een wel erg ruime 'jas' voor een beter inzicht in de bijzondere gebeurtenissen in Duitsland in het tweede kwart van de twintigste eeuw. Toch heeft het boek beslist zijn waarde. Het is naar mijn mening via de *specifieke* casus van Duitsland vooral een zinvolle aanvulling op en overdenking van de *algemene* theorie van de civilisatie – juist door de 'decivilisatie' onder de nazi's –, maar ik betwijfel of, omgekeerd, de algemene theorie van civilisatie en staatsvorming die in dit boek te vinden zijn het bijzondere van de Duitse geschiedenis dichterbij brengt.

Patrick Dassen